

17.

A filmsorozatok kreatív metaforáinak nyomában

SCHIRM ANITA

1. Bevezetés

A kreatív metaforák olyanok, mint a születésnap tortája: számos rétegük van (Dyrel 2009: 45). A tanulmány e tortának egy szeletét, a filmbeli kreatív metaforák működését mutatja be, s ezzel kívánja Szikszainé Nagy Irma 80. születésnapján az ünnepeltet felköszönteni. A kreatív metaforákat a hazai szakirodalomban eddig főként szépirodalmi művekből (Pethő 2023), illetve dalszövegekből (Molnár 2015) származó példákkal illusztrálták, ám e szóképeknek fontos szerepük van a filmsorozatok karaktereinek hiteles és humoros ábrázolásában is. Ezért a cikk a kreatív és a konvencionális metaforák jellemzése, azok skálaszerű felfogásának ismertetése után három népszerű filmsorozat, a *Jóbarátok*, a *Dr. House* és az *Agymenők* metaforáit elemzi.

A *Jóbarátok* (*Friends*) 1994-ben indult, 10 évadon keresztül futott amerikai szituációs komédia volt, a *Dr. House* (*House, M.D.*) 2004-ben készült, s 8 évadot megélt amerikai kórházi filmsorozat volt, míg az *Agymenők* (*The Big Bang Theory*) 2007-es kezdésű, 12 évadon át vetített amerikai szituációs komédia volt. A három filmsorozat ugyan különböző nézőközönséget célt meg, más volt a történetük, ám mindegyik előzetettel használt kreatív metaforákat. Az elemzendő filmrészletekből kiderül majd, hogy e szóképek szemléltetésre, meghökkentésre, befolyásolásra, nevetetésre, valamint a nyelvi durvaság elkerülésére is használatosak, s a szereplők olykor még a saját metaforahasználatukra is reflektálnak.¹

2. A metafora skálái: a megszokottól a meghökkentőig, valamint a konvencionálistól a kreatívig

A metafora a stilisztika és a retorika egyik legtöbbet kutatott jelensége, s a szerepéről és működéséről számos elmélet (pl. komparatív, szubsztitúciós, kondenzációs, interakciós, logikai, kontextuális) látott napvilágot (Pethő 2023: 75–76). A különböző megközelítések közül a tanulmány a funkcionális-kognitív irányvonalhoz kíván csatlakozni, azaz azt vallja, hogy az emberi gondolkodás alapve-

¹ A tanulmány a *Nyelvészet mindenkinek* YouTube-csatorna 2020-as *Van (szó)képünk hozzá! – A metafora a filmekben és a dalszövegekben* című videó (<https://youtube/YKogINxf3-E>) anyagának a felhasználásával készült.

tően metaforikus, s a metaforáknak fontos szerepük van a dolgok megismerésében és megértésében (Lakoff–Johnson 1980, Lakoff–Turner 1989, Kövecses 2005). A kognitív szervező elv (Szikszainé Nagy 2007: 438) mellett a metaforát olyan hasonlóságon, illetve analógián alapuló szóképnek tekinti, amely egy dolgot egy másikhoz hasonlít, és a kettőt azonosítja egymással (Kocsány 2008). A metaforát sosem szó szerint kell érteni, hanem képletesen, átvitt értelemben. Megértéséhez a világról való tudáson túl mindig szükség van a kontextusnak, valamint a beszélő aktuális szándékának ismeretére is. Már annak eldöntése is következtetési folyamatot feltételez, hogy egy megnyilatkozás (pl. *A férjem egy cápa.*) metaforikus-e vagy sem.

A metaforák egy része annyira közismert és gyakori, hogy sokszor már fel sem tűnik metafora voltuk. Ilyen például a *könyv sarka* kifejezés, amelyet meghallva a beszélők azonnal megértik a szerkezetet, nem kell megkeresniük és levezetniük a hasonlóság alapját. Ezek az állandósult metaforák a konvencionális metaforák. A könnyen hozzáférhető megfeleltetéseket tartalmazó konvencionális metaforák szerves részei a hétköznapi társalgásoknak. Az ilyen metaforákat halott metaforának, exmetaforának, illetve köznyelvi metaforának is nevezik (Szikszainé Nagy 2007: 696). A különféle elnevezések a megközelítések különbségeit tükrözik. A *halott metafora* terminus azt sugallja, hogy a kifejezés valamikor élő és nagy expresszivitással bíró volt, ám később elkopott, közhelyessé vált, s már hiányzik belőle a kreatív mozzanat. Lakoff és Johnson szerint (1980, idézi Kövecses 2005: 15) azonban a konvencionális metaforák nem halottak, éppen ellenkezőleg. Azért élők, mert észrevétlenül uralják a gondolkodásunkat, annyira be vannak már ágyazva a tudatunkba, hogy mindenféle erőfeszítés nélkül használjuk őket (uo.). A gyakori használat és a konvencionalizálódás miatt pedig már lexikalizálódtak (Szikszainé Nagy 2007: 696).

A nyelvhasználati szintérből kiindulva megkülönböztethetők a hétköznapi (köznyelvi) metaforák, a hétköznapi nyelvhasználat poétikus metaforái, valamint a szépirodalom (poétikus) metaforái (Pethő 2023: 79). Valójában azonban kontinuitás tételezhető fel a nem poétikus és a poétikus, valamint a hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat közt (i. m. 76). Ráadásul a kognitív nyelvészet meglepő felfedezése szerint „a költői nyelvhasználat nagy része konvencionális, köznapi fogalmi metaforákon alapul” (Kövecses 2005: 60).

Vannak olyan szemantikai műveletek, amelyek segítségével konvencionális elemekből egyéni, újszerű nyelvi elemek jönnek létre. Ilyen műveletek a kiterjesztés, a kidolgozás, a kritikus kérdezés és a komponálás (Lakoff–Turner 1989). A kiterjesztésnél egy konvencionális fogalmi metaforát egy újfajta nyelvi kifejezéssel írnak le, azaz a forrástartomány egy új elemét használják föl. A kidolgozásnál a forrástartomány egy létező eleme lesz új, kreatív módon bemutatva. A kritikus kérdezésnél egy hétköznapi, konvencionális metafora érvényessége, határa kérdésjeleződik meg. A komponálásnál pedig két vagy több köznapi fogalmi metafora

együttesen jelenik meg (vö. Kövecses 2005: 61–63). A kreatív irodalmi metaforák többféleképpen értelmezhetők, gazdagabb a jelentésük a hétköznapi metaforákénál, és sokszor nem is egyértelműek (Kövecses 2005: 59, idézi Molnár 2015: 216).

A kreatív metaforák egyik lényegi ismérve az újszerűség, azaz a konvencionáltság és a begyakorlottság hiánya, s jellemző még ezekre a szóképekre a forrás és a céltartomány közti nagy szemantikai távolság (Pethő 2023: 79). „A legkreatívabb metaforák nagyobb erőfeszítést igényelnek a hallgatótól annak érdekében, hogy felépítsenek egy megfelelő kontextust, és implikációk tágabb köréhez juszanak. Általánosságban minél nagyobb a lehetséges implikációk köre, és minél nagyobb a hallgató felelőssége az előállításukban, annál kreatívabb a metafora” (Sperber–Wilson 1985–1986: 168, idézi Eszes–Tózsér 2007: 41). A relevanciaelmélet az implikáció típusát felhasználva különbözteti meg a konvencionális és az újszerű metaforákat. A konvencionális metafora (pl. *a szobád egy disznóól*) erős implikációval jön létre, míg a kreatív metaforánál (pl. *Róbert egy buldózer*) a kommunikátor gyenge implikációt használ (Sperber–Wilson 1995: 236, idézi Balázs–Kemény–Ivaskó 2015: 333–334). A kreatív metaforák kognitívan nem gazdaságosak, ugyanis a beszélő és a hallgató részéről is konceptuális erőfeszítést igényelnek. Nincsenek benne a szemantikai memóriában, és eltérnek a megszokott forrás- és céltartomány-leképezésektől (Dyner 2009: 30).

A metaforákat előszeretettel használják a filmekben a közönség szórakoztatására, gondolkodtatására, olykor edukálására is. A filmek szerveződhetnek akár teljes egészükben is fogalmi metaforák köré. Az egyik leggyakoribb, konvencionális filmes szókép az ÉLET EGY UTAZÁS metafora. Jó néhány film ábrázolja az emberi életet utazásként, ahogy azt például az *Odüsszeia*, a *Váratlan utazás*, az *Ízek, imák, szerelmek* vagy a *Napsütötte Toszkána* is mutatja. Ám ezek a filmek jóval többről szólnak, mint egy egyszerű utazásról, valójában a főszereplő élete van a középpontban, az utazás az ő életútját, annak a változását jelképezi.

A filmekben azonban a konvencionális metaforák mellett a kreatív metaforák is gyakoriak. A kiválasztott három filmsorozat példáinak elemzésén keresztül lássuk is ezeket működés közben!

3. Az orvosi képes beszéd képtelenségei: konvencionális és kreatív metaforák a *Dr. House*-ban

Az orvosi nyelv tele van metaforákkal: akár az egészségről, a betegségekről, a járványokról, a kezelésekről vagy az emberi testről esik szó. A betegségeknél különösen gyakori a háborús retorika, azaz a katonai metaforák alkalmazása, amikor is a betegségeket idegen organizmusok inváziójaként jelenítik meg (Sontag 1983, 1990). Az orvosi kommunikációban a metaforák szemléltetnek, magyaráznak, érzelmeket váltanak ki, és meggyőző, olykor manipulatív erővel is bírnak. Így várható, hogy a kórházi témájú sorozatokban is gyakori lesz ez a szó-

kép. Ám a *Dr. House* című amerikai filmsorozat Hugh Laurie által alakított mogorva, modortalan főszereplője nem csupán konvencionális, hanem újszerű, kreatív, meghökkentő metaforákat is igen gyakran használ. Ezeket keresztül a szakmai fölényét és a zsenialitását kommunikálja környezetére felé.

A New Jerseyben elhelyezett képzeletbeli Princeton-Plainsboro Oktatókórházban játszódó sorozat címszereplője, dr. Gregory House egyszerre vált ki a nézőkből érdeklődést és megbotránkoztatást. Gyógyszerfüggő, mogorva, kórosan udvariatlan (Schirm 2015a), semmibe veszi a szabályokat, ám a gyógyításban nem ismer határokat (Challen [2008]). Számára minden betegség egy megoldandó rejtély. Nem csupán a zseniális szakértelem a védjegye, hanem modortalansága, világlátása, arroganciája, valamint jellegzetes, metaforikus beszédmódja is. House szerint mindenki hazudik, és az emberség túl van értékelve. Pesszimizmusát és kommunikációs stílusát, köztük az egyedi metaforahasználatát jól szemlélteti az alábbi idézet, amelyben az orvos az embereket állatokhoz hasonlíjtja:

(1) *Semmi se számít. Mind csótányok vagyunk vagy folyóparton haldokló gnúk. Egy tettünk sem lesz maradandó.*

A sorozat konceptuális metaforáit vizsgálva Cichmińska és Topolewska (2010) azt találták, hogy a leggyakoribb tartománymegfeleltetések a TEST = GÉP, BETEGSÉG = TÁRGY/SZEMÉLY, BETEGSÉG = HÁBORÚ, GYÓGYÍTÁS = NYOMOZÁS. Lássunk ezekre a konvencionális metaforatípusokra egy-egy példát!

- (2a) *A srác immunrendszere sajnos gyárilag tropa.*
 (2b) *Keressük a Kawasakit, ahol tanyázik, a szívkoszorúérben!*
 (2c) *Az immunrendszer magához tér, és megtámadja a férget.*
 (2d) *Ha nem tumor, akkor kik a gyanúsítottaink? [...] Sosincs bizonyíték. Öt különböző orvos öt különböző diagnózissal áll elő ugyanazt a tünetet vizsgálva. [...] A beteg folyton bizonyítékokat akar.*

A (2a)-ban House az immunrendszer működésének szemléltetésére a GÉP forrástartományt használja, a (2b)-ben az artériák gyulladással betegsége, a Kawasaki-kór emberként van ábrázolva. A (2c) példában a *megtámadja* szó révén a HÁBORÚ forrástartomány aktiválódik. A (2d)-ben pedig a *gyanúsítottaink*, illetve a *bizonyíték* szavak a NYOMOZÁS fogalmi körét jelenítik meg. Az orvosi munka és a nyomozás azonosságai alapján dr. House-t a sorozat több elemzője is Sherlock Holmes-hoz hasonlította (vö. Cichmińska–Topolewska 2010).

House kiváló diagnoszta, ám folyamatosan sértegeti és megalázza beszélgetőpartnereit. Emellett előszeretettel használ kreatív metaforákat mind az orvoscsapatával, mind pedig a betegeivel folytatott társalgás során. House képes beszédét azonban kevesen tudják megfejteni, ugyanis egymástól igen távoli fogalmi tarto-

mányokat kapcsol össze. Metaforáit sokszor rejtvénytyszerűen adja elő, tudása fitogtatásaként, ahogy azt az 5. évad 15. epizódjának, a *Hűtlen* című résznek az alábbi párbeszéde is mutatja. Az epizódban House csapata nem tud rájönni, hogy milyen betegség okozza a páciens tüneteit, mire az orvos egy meghökkentő metaforával tárja eléjük a megoldást:

(3) Tizenhármas: *Valami szisztémás gond lesz, autoimmun.*

Taub: *A liquor negatív Guillain-Barré-ra.*

Tizenhármas: *Talán rák?*

Kutner: *A képalkotó vizsgálat nem talált tumort.*

Tizenhármas: *Akkor marad a fertőzés.*

Kutner: *Tele lenne fehérvérsejtekkel.*

House: *Vagy a művészbejárónál vagyunk egy Duran Duran-koncerten. Sikítózó lányok százai vesznek körül minket. Ami mit jelent?*

Kutner: *Szeretik a rockbandákat.*

House: *A rajongói jelenlét az együttes jelenlétére utal. Másik este ugyanaz a banda, ugyanaz az ajtó, de lányt sehol nem látni. Ez mit jelenthet?*

Tizenhármas: *Bocs, nem értek a fiúbandákhoz.*

Kutner: *Nem fiúbanda, hanem új romantikus. Az együttes lelépett?*

House: *Nem, még ott vannak, nyomják az ipart. Mikor nem utal a rajongók hiánya az együttes távollétére?*

Tizenhármas: *2009-ben már nincsenek Duran Duran rajongók.*

House: *Leállt a gyártásuk. Azért nincs fertőzés, mert nincs több rajongó, nincs fehérvérsejt.*

Taub: *Ön szerint a lépe lesz?*

House: *Miért kínlódnak fasza metaforákkal, ha jusz is el kell magyaráznom? Igen, a lépe lesz. Biopsziát neki. Addig kiverem a fejemből a New Moon on Mondayt.*

A diagnózis megállapításához House a ZENEKAR = BETEGSÉG metaforát használja, amivel igencsak megdöbbenti a csapatát. A *művészbejáró*, *Duran Duran-koncert*, *sikítózó lányok*, *rajongói jelenlét*, *együttes*, *banda* szavak ugyanis nem megszokottak egy orvosi konzíliumon. A ZENEKAR metaforarendszer első megjelenésénél House *Ami mit jelent?* kérdését Kutner szó szerint veszi, mivel nem jön rá, hogy az elhangzottak egy metafora forrástartományának az elemei, és a betegség diagnózisának képletes magyarázatához tartoznak. Ám hiába próbálkozik House több fordulón keresztül a szókép kibontásával, beosztottai nem értik az analógiáit. Így végül kénytelen megadni a forrás- és a céltartomány közti egyik leképezést (rajongó = fehérvérsejt), ami már elegendő segítség lesz Taub számára a diagnózis felállításához. House azonban ahelyett, hogy megdicsérné őt a megfejtésért, szemrehányással illeti kollégáit, úgy érzi, hogy azok lassan s túl sok magyarázat után értet-

ték csak meg a metaforát. A méltatlankodása végére még egy Duran Duran-zene-számra, a *New Moon on Monday*ra való utalást is berak, amivel újfent azt jelzi, hogy túlzottan sokat kellett beszélnie az együttesről.

House olyankor is metaforákhoz folyamodik, amikor bonyolultabb orvosi esetet akar egyszerűbben, a kollégái (és az ő szavaival élve: „más idioták”) számára elmagyarázni (Nordquist 2014). A *97 másodperc* című epizódban (4. évad 3. rész) például egy meghökkentő, ám látványos, nagy magyarázó erővel bíró kreatív metaforát használ, amivel azonnal meggyőzi a főnökét, Cuddyt, a páciens szemműtétének szükségességéről.

- (4) House: *A nyaki nyirokcsomó egy szeméttelep, bár kicsi. Csak egy kukásautót fogad, egyetlen otthonból. Al Gore áll a leesne. Az otthon...*
Cuddy: *Az otthon a jobb szem, felfogtam. Csináljon biopsziát!*

House amellet, hogy igen jól ismeri a metaforák hatásmechanizmusát, annak is tudatában van, hogy szóképei nem mindennapiak. Ezt az alábbi, az 5. évad 15. részéből származó részlet is mutatja:

- (5) Beteg: *Belezúgott a főnökébe, mi?*
House: *A főnököm zúgójába zúgtam bele. Ah, persze, nincs is semmilyen zúgója, viszont metaforában jó vagyok.*

Az idézett példában a beteg House és Cuddy közti évődésre rákérdezve a *belezúgott a főnökébe* metaforát használta. House a *zúgójába zúgtam bele* szándékos szójátékkal válaszolt, amiben a *zúgója* eufemisztikusan női testrészt, illetve nemi szerv értelemben állt. Ám az orvos következő mondatával rögtön vissza is vonta ezt a pajzán gondolatot, és sértegetésbe, valamint öndicséretbe fordította át. A példa azt is illusztrálja, hogy House nemcsak használja a metaforákat, hanem reflektál is a saját metaforahasználatára.

A nem megszokott, váratlan metaforáit House nem csupán az orvoscsoportjával való kommunikációjában használja (vö. Schirm 2016), hanem a betegeit is meghökkenti velük. Azok – nem ismervén House személyiségét, illetve kommunikációs stílusát – először általában szó szerint veszik az orvos képes beszédét, ami félreértéshez vezet. S minél egyedibb forrástartományt használ House, annál talányosabb lesz a nézők számára is a sorozatbeli párbeszéd. Például az 1. évad 4., *Anyaság* címet viselő részében a MAGZAT = ÉLŐSKÖDŐ metaforát használva közli a pácienssel a terhességet.

- (6) Beteg: *Az ízületeim nagyon ellazultak, és mostanában gyakran betegeskedem. Talán túlhajtottam magam. Maratonra készülök, 15 km-t futok naponta, de egyszerűen nem fogyok le.*

House: *Emelje fel a karját! Élősködője van.*

Beteg: *Mint egy galandféreg vagy ilyesmi?*

House: *Hátradől, pulcsi fel! Leeresztheti a karját.*

Beteg: *Tud valamit tenni ellene?*

House: *Igen, de csak egy hónapon belül, utána már illegális eltávolítani, kivéve pár államban.*

Beteg: *Illegális?*

House: *Ne aggódjon, a legtöbb nő ragaszkodik az élősködőjéhez, elnevezik, apró ruhákba öltöztetik, más élősködőkkel játszatják.*

Beteg: *Játszatják?*

House: (az ultrahangképet mutatva): *A szemeit örökölte.*

House számára a diagnózis felállítása, a betegség megtalálása a lényeg, őt a betegek érzelmei nem érdeklik. Az egyértelmű eseteknél páciensei reakcióival nem törődve saját magát, illetve a forgatókönyvírók szándéka szerint a nézőközönséget szórakoztatja az átvitt jelentésekkel. A fenti részlet metaforája azért is megdöbbentő, illetve rendkívül sértő, mivel a használt tartománymegfeleltetés a várandósságot egy parazitikus fertőzéshez hasonlítja, s negatív színben tünteti fel. A betegének fordulókön keresztül nem tűnik fel, hogy House – a maga szarkasztikus módján – minden kérdésre releváns választ ad, a nő ugyanis leragad a galandféreg-diagnózisnál, s nem veszi észre, hogy az orvos gúnyt űz az állapotából. House végül az ultrahangképet megmutatva, vizuálisan vezeti rá betegét a korábban mondott szavaknak a megfelelő értelmezésére.

A 2. évad 17., *Mindent egy lapra* című részében House a barátjával, Wilsonnal beszélgetve a metaforák magyarázó erejéről és manipulativitásáról is kifejti a véleményét:

(7) Wilson: *Olvastad a Moby Dicket?*

House: *Az egy könyv volt?*

Wilson: *Annak már 10 éve.*

House: *12.*

Wilson: *A megszállottság veszélyes.*

House: *Csak ha egy fabárkán vagy, és bálnát kergetsz. Erről most nincs szó.*

Wilson: *Tudod, hogy ez csak metafora?*

House: *Tudod, hogy a metaforák lényege, hogy elijesszék az embert azzal, hogy rémisztőbb lehet a végeredmény, mint valójában? Bárcsak elmagyarázhatnám egy metaforával. Menj vissza játszani! Ne félj, nem fálnak fel a boszorkányok.*

Az epizódban House a páciensénél Erdheim-Chester betegséget gyanít. Ez a kór az orvos „nagy fehér bálnája”, évekkal korábban ugyanis emiatt veszítette el egyik betegét. Erre az esetre utal a fenti részletben Wilsonnak az *Olvastad a Moby Dicket?* kérdése. House szándékosan úgy tesz, mintha nem értené a metaforát, holott teljesen tisztában van barátja szavainak a mögöttes értelmével. Ám biztos abban is, hogy ezúttal jól és időben diagnosztizálja a páciensét. Wilson *Tudod, hogy ez csak metafora?* kérdésére reagálva pedig azzal vág vissza, hogy a metaforák ijesztőbbek is lehetnek, mint a valóság. House-nak ez a vélekedése egybevág azokkal a kísérleti eredményekkel, amelyek szerint a metaforánál a választott keret, a frame hatása olyan erős, hogy az emberek döntését és viselkedését is befolyásolja (Thibodeau et al. 2017). House az érvelése záró részében Wilson viselkedésének és gondolkodásának a jellemzésére a JÁTÉK fogalmi metaforát használja, amellyel egyúttal a barátja iránti lenézését is kifejezi.

A sorozatban House az egyedi, nehezen megfejthető metaforáival a szaktudását és a szellemességét juttatja kifejezésre. Az orvos a saját képtelennek tűnő képes beszédére reflektálva is gyakran hangsúlyozza az intellektuális fölényét. A nézőket szórakoztatják a kreatív metaforák, főként azok, amelyek az orvos beszélgetőpartnerei számára hozzáférhetetlenek. A sorozat metaforái, a „tudás fájának gyümölcsői” így egyrészt dr. House karakterének a jellemzéséhez járulnak hozzá, másrészt pedig a nézőknek nyújtanak „gyümölcsöző” kikapcsolódást (Schirm 2016).

4. Sapka, fagyalt vagy rák? – A kreatív metaforák mint a karakterjellemzés eszközei a *Jóbarátokban*

A *Jóbarátok* amerikai televíziós szituációs komédia hat fiatal New York-i barát hétköznapijait mutatja be. Rachel Green (Jennifer Aniston) a semmihez sem értő, elkényeztetett lány épp elmenekül az esküvőjéről, s felkeresi gimnáziumi osztálytársát, régi barátnőjét, a szakácsként dolgozó Monica Gellert (Courtney Cox). Beköltözik Monica lakásába, és pincérnő lesz a lakás alatti Central Park kávézóban. Monica révén összeismerkedik a lány barátaival. A baráti társaság tagjai: Monica korábbi szobatársa, Phoebe Buffay (Lisa Kudrow), az ezoterikus, bohém masszőr, aki a kávézóban gitározik; a szomszédban lakó, színésznek készülő, jóképű, nőcsábász Joey Tribbiani (Matt LeBanc); Joey szobatársa, az adatfeldolgozó, fanyar humorú Chandler Bing (Matthew Perry); valamint Monica bátyja, Chandler egykori egyetemi szobatársa, a paleontológus Ross Geller (David Schwimmer) (Sushman–Dillon–Cairns 2020). A sorozatban a barátok szájából számos ikonikus mondat hangzik el, s a forgatókönyvírók a szereplők jellemvonásait, a karakterek eltűnt prototípusait az általuk használt kreatív metaforákkal is erősítik (Dore 2015).

A *Randi vagy nem randi, ez itt a kérdés* című pilotepizódban (1. évad 1. rész) Rachel otthagyja a vőlegényét az oltár előtt, és az apjának az alábbi, nem konvencionális metaforarendszerrel próbálja megmagyarázni a helyzetet:

- (8) Rachel: *Ugyan Apu, figyelj rám! Ez olyan, mintha eddig mindenki azt mondta volna nekem, hogy hogy te egy cipő vagy. Cipő vagy, cipő vagy, cipő vagy. És én egyszer megállok, és azt mondom: és ha én nem akarok cipő lenni? Mi van, ha táska akarok lenni? Vagy vagy egy egy sapka? Nem akarom, hogy sapkát vegyél nekem. Azt mondom, hogy sapka vagyok. Ez egy metafora, Apu!*
Ross: *Én értem, hogy miért nem érti.*

A részlet humorát az adja, hogy Rachel saját magát kiegészítőkkel (cipővel, táskával, sapkával) azonosítja. Ez a nem konvencionális tartománymegfeleltetés elsőre furcsa lehet, ám a megértéséhez tudni kell, hogy Rachel szeret vásárolgatni, de sohasincs annyi pénze, mint amennyit elkölt. A forgatókönyvírók ezért a lány karakterével, személyes előtörténetével és érdeklődési körével összhangban egy olyan metaforarendszert rendelnek hozzá, amellyel meg tudják ragadni az identitását. Rachel kifakadásának abszurditását az adja, hogy ugyan ki akar törni abból a szerepkörből, amibe mások helyezték (azaz nem akar többé cipő lenni), ám a saját magára alternatívaként felsorolt metaforák (táska, sapka) továbbra is a vásárlásmániához és a tárgyakhoz kapcsolják őt (vö. Dore 2015: 202–203). Vagyis a metaforarendszer ebben az esetben a hozzá kötött sztereotipikus tulajdonságokat erősíti.

Az 1. évad 1. részében Joeynek is egy olyan kreatív metaforát adnak a szájába a forgatókönyvírók, amivel megalapozzák karakterjegyeit. A kedvesen naiv, butuska Joeynek két fő érdeklődési területe van: a szex és az ételek, s az egész sorozatban végig a nőfaló szerepében tetszeleg. A nőkről, illetve a kapcsolatokról való gondolkodását először akkor fejti ki metaforaszerűen, amikor Rosst vizsgáztatni próbálja a válása miatt.

- (9) Ross: *Tudod, hogy mi a legijesztőbb? Mi van, ha csak egy nő jár mindenkinek, érted? Mi van, ha csak egy nőd lehet? És aztán kész. Csak sajnós az én esetemben az az egy nő egy nő.*
Joey: *Te most miről beszélsz? Egyetlen nő? Az olyan, mintha egyetlen fajta fagyú lenne. Na, idehallgass, Ross! Rengeteg fajta fagyú van. Van durva csokis és mogyorós. Vagy szűzies vanília. Kaphatsz rá kókusz vagy szósz, tejszínhabot. Most kerültél a legtutibb helyzetbe. Megházasodtál. Mennyi voltál, nyolc? Megint szabad vagy. Ragadj kanalat!*
Ross: *Most nem igazán tudom, hogy éhes vagy kanos vagyok.*
Chandler: *El a mélyhűtőtől!*

A sorozat írói annyira fontosnak tartották a fagyalt metaforarendszer szereplőjellemező erejét, hogy a Joeyt játszó színész keresésekor a szereplőválogatáson is a fenti szövegrészt kellett felolvasniuk a jelentkezőknek (Austerlitz 2020: 59–60). Az idézett részletben Joey a nőket fagyaltokhoz hasonlítja, azaz az ételt

használja forrástartományként. E metaforán keresztül a nézők már a sorozat leg-
elején megismerhetik a karakter legfőbb tulajdonságait. A fagyalt ízeit Joey
rendkívül kreatívan használja: a durva csokis, mogyorós, szűzies vanília, kókusz
ízestékekkel a szexualitás különféle módjaira utal képletesen és humorosan, s
egy olyan forgatókönyvet hív elő, amelyben Ross bármilyen nőt választhat. A
tejszínhab említése pedig metonimikusan szintén a testi kapcsolatot jelképezi,
ugyanúgy, ahogy a *kanál megragadása* kifejezés is (Dore 2015: 204–206).

A sorozat egy másik szereplőjének, a különc, elvarázsolt, szabadszellemeű
művésznek, Phoebe-nek a karakterét is tökéletesen visszaadják a forgatókönyv-
írók az általa használt, ikonikussá vált, kreatív metaforával. Amikor Ross amiatt
panaszodik, hogy Rachel mással ismerkedik, Phoebe az alábbi metaforával
vigasztalja a 2. évad 14., *A családi videó* című részében:

(10) Ross: *Két hónappal ezelőtt Rachel és én ilyen közel voltunk egymáshoz,
most meg, most meg mindenféle pasik üzengetnek neki. Nekem kéne üzene-
tet hagynom ennél a Caseynél, vagy vagy vagy Rachel és én együtt üze-
meltethetnénk egy olyan olyan ízé telefonügyeletet.*

Phoebe: *Ne aggódj, majd az is meglesz.*

Ross: *Igen, és miért vagy olyan biztos benne?*

Phoebe: *Mert ő a te rákod.*

Chandler: *Phoebe mondani akar valamit.*

Phoebe: *Ugyan már, fiúk! Ismert tény, hogy minden ráknak csak egy sze-
relme van. Az öreg rákpárok úgy sétálgatnak az akvárium aljában, hogy
az ollójuk egymásba ér.*

Az embereknek a külső és belső tulajdonságaik alapján az állatokkal való azonosí-
tása (pl. *ravasz róka, szuka, kígyó, tehén*) megszokott megfeleltetés (Kövecses
2005: 32). Ám a SZERELMESEK = RÁKOK nem tartozik az ismert leképezések közé.
A metafora kreativitását mutatja, hogy Phoebe barátai nem is értik a lány képes
beszédét, amíg ő el nem magyarázza nekik az elmélete lényegét: a rákok egy életre
választanak párt maguknak, vagyis eszerint Ross és Rachel örökre összetartoznak.
Ám e metaforával a forgatókönyvírók Phoebe érzékeny lelke mellett a lány más
tulajdonságait is érzékeltették, azt, hogy tanulatlan, illetve gyakran hazudik. Ugya-
nis a homárok (az eredeti angol szövegben *lobsterről*, azaz *homárról* esik szó) a
valóságban bármelyik, az útjukba kerülő nőténnyel párosodnak.

5. Geek metaforák az *Agymenők*ben – avagy mitől menők Sheldon Cooper metaforái?

Egy kaliforniai kisvárosban, Pasadénában játszódik az *Agymenők* című szituáci-
ós komédia. A főszereplők a California Institute of Technology tudósai: Sheldon

Cooper (Jim Parsons) elméleti fizikus, Leonard Hofstadter (Johnny Galecki) kísérleti fizikus, Rajesh Koothrappali (Kunal Nayyar) asztrofizikus, Howard Wolowitz (Simon Helberg) pedig gépészmérnök. A szakterületükön mindannyian zsenik, ám a hétköznapi helyzetekben nehezen boldogulnak. Párbeszédek, különösen a nőkkel folytatott beszélgetéseik sajátos szabályrendszert követnek, s meg sem közelítik az ideális társalgásra vonatkozó elvárásokat. A humor a sorozatban gyakran a grice-i maximák nem szándékos be nem tartásából ered (Hu 2012, Schirm 2015b). Az *Agymenők*ben hangsúlyos még a geek kultúra: a főszereplők rajongásig kedvelik a képregényeket, a számítógépes játékokat, a kultikus filmeket és a szuperhősöket.

A négy tudós és barát közül Sheldon Cooper karaktere a legkülönlegesebb. Bár a sorozatban nincs explicit módon kimondva, hogy bármiféle fejlődési zavarral diagnosztizáltak volna, sőt, többször is elhangzik tőle a *Nem vagyok őrült! Édesanyám kivizsgáltatt!* megjegyzés, a viselkedésjegyei alapján Asperger-szindrómásnak tűnik (Ivaskó–Mezőlaki 2021). Az Asperger-szindróma az autizmus spektrumzavar egyik megjelenési formája. E zavar diagnosztikus kritériumai közül Sheldon a következőket mutatja: az állandósághoz és a tárgyakhoz való ragaszkodás, kényszeresség, a szem- és a testkontaktus kerülése, atipikus magatartás a társas interakciókban, látszólagos érzéketlenség, kontextusvaktság (Patterman 2017). Sheldonnak nehézségei vannak a nem szó szerinti jelentések közül a szarkazmus, a gúny és az irónia felismerésében, illetve megértésében, azonban a metaforákat kitűnő érzékkal alkalmazza a mindennapokban (Madarász 2022). Sheldon „kockasága” megnyilvánul a metaforák használatában is: az általa alkotott szóképek nem konvencionálisak, hanem egyediek, kreatívak, geekek, s legtöbbször a tudományból veszi az analógiák alapját. Gondolkodásmódjának és metaforahasználatának a jellegzetességét jól mutatja az 1. évad 3., *Randivágy* (az eredetiben: *The Fuzzy Boots Corollary*) című epizódjából származó alábbi részlet.

(11) (Leonard meglátta, hogy a neki tetsző szomszéd lány, Penny egy másik fiúval csókolózik a lépcsőházban. A barátai azonnal észreveszik, hogy a lány miatt rosszkedvű.)

Leonard: *Nem vagyok féltékeny, csak kissé aggódom érte. Nem tetszett az a srác, akivel volt.*

Wolowitz: *Miért, jobban néz ki nálad?*

Leonard: *Igen. A nők vágyálma.*

Sheldon: *Kutasd fel a feketedobozt a Pennyvel való randiról szőtt álmod összezúzott, füstölgő roncsai közül, és elemezd az adatokat, hogy máskor ne repülj neki a lúzerhegynek!*

Wolowitz: *Nem értek egyet veled, a szerelem nem sprint, sokkal inkább maraton. Nyughatatlan hajsza, aminek csak akkor van vége, amikor a nő a karjaidba omlik, vagy gázsprayvel ártalmatlanná tesz.*

Az idézett részben Sheldon és Wolowitz is egy-egy metaforával világítják meg a szerelmet. A beállítódásuk és a tartománymegfeleltetésük azonban merőben különbözik egymástól. Sheldon kreatív módon egy lezuhant repülőgép feketedobozához hasonlítja Leonard érzéseit. Lehetetlennek tartja a Penny iránti vonzalom beteljesülését, amit a SZERELEM = LEZUHANT REPÜLŐGÉP metaforán túl még a „balesetért” felelős *lúzerhegy* kifejezés is mutat. Ezzel szemben Wolowitz egy már konvencionálisvá vált megfeleltetést használva a szerelmet egy maratonnal azonosítja, aminek akár pozitív végkifejlete is lehet. A részlet nem csupán azt mutatja, hogy Sheldon mennyire egyedi metaforákat alkot, hanem azt is, hogy őszintén ki mondja, amit gondol, nincs tekintettel beszélgetőpartnere érzéseire.

A mandarinos csirke (The Tangerine Factor) című epizódban (1. évad 17. rész) Penny szakít a barátjával. Leonard randira hívja a lányt, de mindketten tartanak attól, hogy a kezdődő kapcsolat elronthatja a barátságukat, ezért Sheldon-tól kérnek tanácsot. Sheldon ekkor egy fizikai gondolkísérletet használ metaforaként. Penny azonban nem érti az analógiát, így Sheldonnak részletesen el kell számára magyaráznia az elméletet. A lány hiányos természettudományos ismeretei miatt épp a metafora tömörítő ereje és hatásossága vesz el.

(12a) Penny: *Sheldon! Van bármilyen hozzáfűznivalód ahhoz, tudod, amiről én beszélek?*

Sheldon: *Lássuk csak! Vegyük alapul Schrödinger macskáját!*

Penny: *Schrödinger? A néni a 2/A-ból?*

Sheldon: *Nem, ő Mrs. Grossinger. És nem macskája van, hanem mexikói kopaszkutya. Rohadt kis dög.*

Penny: *Sheldon!*

Sheldon: *Sajnálom, eltereltél! Na szóval, khm... 1935-ben Erwin Schrödinger úgy próbálta megmagyarázni a kvantumfizika koppenhágai interpretációját, hogy javasolt egy kísérletet, melyben egy macskát zárnak egy dobozba egy fiola méreggel, ami ismeretlen időpontban nyílik ki. Na most. Mivel senki sem tudja, hogy a méreg kiszabadult-e, amíg a doboz ki nem nyitják, a doboz kinyitásáig hihetjük a macskát élőnek is, holtak is.*

Penny: *Nem értem a lényegét.*

Sheldon: *Hogy is értenéd? Még nem tartunk ott. Ahhoz látnoknak kéne lenned, pedig olyan nincs.*

Penny: *Sheldon, mi a lényeg?*

Sheldon: *Akárcsak Schrödinger macskájánál, lehetséges kapcsolatodat Leonarddal hihetjük jónak vagy rossznak. De csak ha kinyitjuk a dobozt, akkor fog kiderülni, hogy melyik is.*

Sheldon tudományos metaforájában a KAPCSOLAT = MACSKA nem konvencionális megfeleltetés jelenik meg, ám a szókép megértését nehezíti, hogy ismerni kell

hozzá a Nobel-díjas osztrák fizikus, Erwin Schrödinger gondolat kísérletét, amely szerint a részecskék egyszerre több helyen, különféle állapotokban lehetnek. Penny nyilvánvalóan nincs tisztában a kvantumelméletnek ezzel az abszurditásával, ám Leonard igen. Így amikor ő is megkérdezi Sheldont, hogy találkozon-e a lánnal, Sheldon válasza számára teljesen érthető lesz, sőt, lenyűgözi őt a tömör, nagy magyarázóerővel bíró metafora, ahogy azt az alábbi részlet mutatja:

(12b) Leonard: *Mondd meg, hogy elmenjek Pennyvel vagy ne?*

Sheldon: *Schrödinger macskája.*

Leonard: *Hú, ez zseniális!*

Sheldon a szerelemre mindig egyedi metaforákat használ. A 12. évad 1. részében, *A házassági konfiguráció (The Conjugal Configuration)* című epizódban, a LEGOLAND-ban töltött nászéjszakája után például a következő megfeleltetést teszi:

(13) Sheldon: *Ó, bár ha úgy vesszük, a LEGO a házasságkötés tökéletes metaforája. Két darab egy szívderítő pattanással eggyé válik.*

Amy: *Ó, hát ez az a hang, amit kiadsz.*

Sheldon HÁZASSÁG = LEGO metaforája is a „kocka” szemléletet mutatja, egyúttal eufemisztikusan, mégis szemléletesen jeleníti meg a házasságkötéssel együtt járó testi szerelmet. Sheldon a metaforákat magyarázaton túl még káromkodásra és sértegetésre is használja. A képes beszéddel ilyenkor is a szellemi fölényét fejezi ki. A 2. évad 8. részében, a *Fogd a nőt, és fuss! (The Lizard-Spock Expansion)* című epizódban az alábbi metaforával reagál a marsjáró elvesztésére:

(14) Raj: *Nem, a jármű még mindig nem válaszol.*

Sheldon: *A jelen helyzetet kifejező metafora nagy mennyiségű exkrementumot említ, melyben a gerincoszlop felső szakaszáig merülünk.*

Sheldon a *nyakig benne vagyunk a pácban* metafora erősebb változatát tudományosan, az *exkrementum* (‘ürülék’) latin szakszó segítségével fejezi ki. A körülírásnak nála nem a tabukerülés az oka, hanem az, hogy szereti a beszélgetőpartnereit kioktatni, s a kommunikációs stílusához hozzátartozik a körülményes, modoros, terjengős, tudományoskodó nyelvezet.

6. Összegzés

Összegzésképpen megállapítható, hogy a vizsgált filmsorozatokban a konvencionális metaforák mellett jellemzőek voltak a kreatív metaforák is. Újszerűségük és olykor meghökkentő voltak ellenére – sokszor éppen emiatt – a kreatív metaforák kiválóak szemléltetésre, magyarázatra, a nyelvi durvaság kiküszöbölésére, a szereplők jellemének az ábrázolására, közös nyelvjáték jelzésére, a nézőközönség szórakoztatására, megnevetetésére. A sorozatok forgatókönyvírói pedig akár teljes metaforarendszereket is felépíthetnek a főhősök karakterének hitelesebbé tételére, hiszen bőven van (szó)képük hozzá. S minél távolabbiak a megfeleltetett tartományok, minél egyedibb a céltartomány, annál inkább figyelemfelkeltő és hatásos a metafora. A *Dr. House*-ban a főszereplő a szellemi fölényét fejezte ki a meghökkentő metaforáival, az *Agymenők*ben Sheldon Cooper a tudós voltát és a geekségét hangsúlyozta a kreatív metaforákkal, míg a *Jóbarátok* szereplőinél a hétköznapi tulajdonságok (pl. vásárlásmánia, művészi véna) fölerősítői voltak az egyedi szóképek. A tanulmány bevezetőjében Dynel nyomán (2009) a kreatív metaforákat a születésnap tortához hasonlítottam. A három elemzett filmsorozat példái igazolták, hogy e metaforák, akár csak a többemeletes torták sokrétűek, s őket „fogyasztva” mindenki megtalálhatja a számára kedves ízt.

Irodalomjegyzék

- Austerlitz, S. 2020. *A Jóbarátok-generáció. Mi zajlott a színpalak mögött?* Budapest: 21. Század Kiadó.
- Balázs P.–Kemény F.–Ivaskó L. 2015. A konvencionális és az újszerű metaforák megértési folyamata a serdülő és fiatal felnőtt korosztály esetében. *Magyar Pszichológiai Szemle* 70/2. 327–347.
<https://doi.org/10.1556/0016.2015.70.2.3>
- Challen, P. 2008. *Dr. House – főszerepben Hugh Laurie*. Budapest: Kelly Kiadó Kft.
- Cichmińska, M.–Topolewska, M. 2010. Conceptual Metaphors in House M.D. *Prace Językoznawcze* 12. 65–76.
- Dore, M. 2015. Metaphor, humour and characterisation in the TV comedy programme *Friends*. In: Brône, G.–Feyaerts, K.–Veale, T. (eds.): *Cognitive Linguistics and Humor Research*. Berlin–Boston: Mouton de Gruyter, 191–214.
- Dynel, M. 2009. Creative metaphor is a birthday cake: Metaphor as the source of humour. *Metaphoric.de* 17. 27–48.
<http://www.metaphorik.de/17/dynel.pdf> (2024. 04. 26.)
- Eszes B.–Tözsér J. 2007. Átvitt értelem – a metafora szerepe a kommunikációban. *Világosság* 6. 39–48.

- Hu, S. 2012. An Analysis of Humor in *The Big Bang Theory* from Pragmatic Perspectives. *Theory and Practice in Language Studies* 2/6. 1185–1190.
<https://doi.org/10.4304/tpls.2.6.1185-1190>
- Ivaskó L.–Mezőlaki R. 2021. Humorértés különböző perspektívákból Sheldon Cooper és neurotipikus társai példáján. In: Rási Sz.–Domonkosi Á.–T. Litovkina A.–Nemesi A. L. (szerk.): *A humor ösvényein*. Eger–Budapest: Linceum Kiadó–Tinta Könyvkiadó, 101–110.
- Kocsány P. 2008. Metafora. In: Szathmári I. (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 390–402.
- Kövecses Z. 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Lakoff, G.–Johnson, M. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G.–Turner, M. 1989. *More Than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Madarász D. 2022. *Sheldon Cooper és a nyelvi alakzatok*. Szakdolgozat. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Kézirat.
- Molnár C. S. 2015. „A szavaim, a metaforám, minden giccses reményem”. Milyen metaforákat találunk mai magyar dalszövegekben? In: Bárány T.–Zvolenszky Zs.–Tózsér J. (szerk.): *Metafora, relevancia, jelentés*. Budapest: Loisir Kiadó, 213–228.
- Nordquist, R. 2014. *'House' Calls: The Metaphors of Dr. Gregory House – „That's the problem with metaphors. They need interpretation.”*
<http://grammar.about.com/od/rhetoricstyle/a/housemetaphors.htm> (2016. 01. 05.)
- Patterman P. 2017. Sheldon Cooper bemutatja: autizmus és elmeteória. *Mindset Pszichológia* 2017. 08. 24.
https://mindsetpszichologia.hu/_sheldon_cooper_autizmus (2024. 04. 26.)
- Pethő J. 2023. Metafora és poétikusság. In: Pethő J.: *A stílus a nyelvben. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó, 75–86.
- Schirm A. 2015a. Kóros udvariatlanság. *Nyelv és Tudomány* 2015. 11. 06.
<https://www.nyest.hu/hirek/koros-udvariatlansag> (2024. 04. 26.)
- Schirm A. 2015b. Mitől menők az Agymenők? *Nyelv és Tudomány* 2015. 05. 07.
<https://www.nyest.hu/hirek/mitol-menok-az-agymenok> (2024. 04. 26.)
- Schirm A. 2016. A tudás fájának gyümölcsei – avagy az orvosi képes beszéd képtelenségei. *Nyelv és Tudomány* 2016. 01. 05.
<https://www.nyest.hu/hirek/a-tudas-fajanak-gyumolcsei-br-avagy-az-orvosi-kepes-beszed-keptelensegei> (2024. 04. 26.)
- Sontag, S. 1983. *A betegség mint metafora*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Sontag, S. 1990. *Az AIDS és metaforái*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Sperber, D.–Wilson, D. 1985–1986. Loose Talk. *Proceedings of the Aristotelian Society* 86. 153–171.

- Sperber, D.–Wilson, D. 1995. *Relevance: Communication and Cognition*. 2nd edition. Oxford: Blackwell.
- Susman, G.–Dillon, J.–Cairns, B. 2020. *Mindörökké Jóbarátok. Az epizódok története*. Budapest: 21. Század Kiadó.
- Szikszaíné Nagy I. 2007. *Magyar stilisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Thibodeau, P. H.–Hendricks, R. K.–Boroditsky, L. 2017. How Linguistic Metaphor Scaffolds Reasoning. *Trends in Cognitive Sciences* 21/11. 852–863. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2017.07.001>

In Pursuit of the Creative Metaphors of TV Series

Through the examples of 3 film series, *The Big Bang Theory*, *Friends*, and *House M.D.*, the study shows the important role of creative metaphors in the authentic and humorous portrayal of the characters of the TV series. In *House M.D.*, the main character expresses his intellectual superiority with his astonishing metaphors, in *The Big Bang Theory*, Sheldon Cooper expresses his knowledge and his geekiness only with creative metaphors, while the characters of *Friends* use unique word images to reinforce everyday characteristics (e.g. shopping obsession, bohemianism). The newer the metaphor, the more distant the corresponding domains are, and the more unique the target domain is, the more attention-grabbing and effective the metaphor is. The examples analyzed show that creative metaphors are excellent for illustration and explanation, for eliminating linguistic roughness, for depicting the characters, for indicating the common language game, and for entertaining and making the audience laugh.